

րեախոս, իր Զբոսարանի իրաց քերթուածին մէջ, կը հասկըցնէ թէ ուրկութիւնը նեղոս գետին ազդեցութեամբն յառաջ կուգար, ուստի կը յարեն գիտնականք թէ՛ բոթոտութեան ծագումը պէտք է փնտռել եղիպտոսի մէջ: Այս պատճառներուն համաձայն, ուրկութիւնը տեւական դարձած է Իսրայէլացոց Պատմութեան ամբողջընէ թացքին մէջ: Հրէից սփիւռքը, Ասիոյ մէջ, Յունաց եւ Հռոմայեցոց պատերազմները, ինչպէս նաեւ Արաբներուն յաղթանակը եւ Խաչակիրք բոթոտութիւնը ծաւալեցին Արեւմտեան երկիրներու մէջ:

Շնորհիւ գիտութեան հայթայթած միջոցներուն եւ վարակեալներու խիստ առանձնացումներուն, նոյն ախտին սաստկութեան առջին առնուցաւ:

Շատ կանուխէն, Երուսաղէմի հայ վանորայք ուզած են Ս. Քաղաքին մէջ ծաւալած ուրկութեան աւերներն դարմանել, մոլոխիով թէ՛ մարդասիրական եւ թէ՛ բարեպաշտական տեսակէտներէ: Քրիստոնէական սկզբնական շրջանին, նոյն ախտէն վարակեալներն փողոցներուն մէջ կը մընային անխնամ եւ անտիրական, քաղաքէն դուրս, դաշտերու եւ ձորերու մէջ, մարդկային բնկերութենէ վտարուած, յուսահատական նոպաներու տակ կը մահանային: Ժողովրդէն վարակեալներէն զատ, կը գտնուէին հայ վանորայքի մէջ նոյն կարգի հիւանդ վանականներ՝ որ կը մնային անդարման եւ անխնամ: Ուստի հայ վանականութիւնը, նոյն իսկ Զրդ. կամ Էրդ. դարուն, նկատի առաւ անհրաժեշտ պէտքը վանքի մը՝ որ ունենայ իրեն յատուկ ուրկանոցը: Այս պարագան յայտնապէս հասկնալի է Անաստաս Վրդ.ի Վանորայքի մուշակէն, ուր հետեւեալ կերպով յիշատակուած է այս վանքը. «Ընդհանրեաց վանքն որ ուրկանոց կը Հայոց վանորայքն, նոյն կողմն: Ուրկանոցի վանքի յիշատակութիւնը այսչափ միայն ծանօթագրուած է. պատմութիւնը կը լռէ անոր ծագման, զարգացման եւ քաղաքական տակնուվրայութեանց հետեւանքով յառաջ եկած դանազան վիճակներու մասին: Հակառակ մեր պրպըտութիւններուն, այս վանքին նկատմամբ, դժբախտաբար զոհացուցիչ տեղեկութիւններ չկըցնէք ունենալ. զոհ պիտի ըլլանք մեր ձեռք բերած քիչօք: Անաստաս Վրդ.ի վե-

րե յիշատակուած ծանօթագրութիւնը շատ մութ կէտեր ունի զոր պիտի ջանանք լուսարանել, որքան կարելի է:

2.—Ո՞վ շինած է այս վանքը.

Անաստաս Վրդ.ի մուշակէն հետեւեալ պարագան որոշ կը հասկցուի թէ նոյն վանքը Ռշտունեաց նախարարութեան յուշակերտն ու ձեռակերտն է: Պատմութենէ իրազեկ կ'ըլլանք թէ Ռշտունիք շատ հին նախարարութիւն մըն էին, ըստ գիտնոց նոյն իսկ Ուրարդական շրջանէն մնացած. շատ կանուխէն կը բնակէին Վանոյ լճին հարաւային սահմաններուն վրայ, Աղթնամարն էր անոնց ամրութեան բերդը եւ անոնց զարգացման վերջնակէտը կը նկատուի Էրդ. դարու կէսը, մինչեւ Թէոդորոս Ռշտունի գորավարը. նոյն ժամանակամիջոցը Ռշտունեաց անկման շրջանն է՝ որ ատեն ձորտերը կը դառնան իրենց զրացի Արծրունեաց, որ աւելի զօրեղացած էին քան զՌշտունիս: Յայտնի է պատմութենէն Ռշտունի Թէոդորոս գորավարին կատարած զերը Հայոց կրօնական եւ քաղաքական տակնուվրայութեան մէջ: Հետեւեալ Սերէոսի եւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի՝ կը նկատենք որ Թէոդորոս Ռշտունի Քիւղանդական շրջանին Հայաստանի վրայ կարգուած է սպարապետ եւ պատրիկոս, եւ յետոյ քաղաքական փոփոխութեանց բերումով անցած է Արարներուն կողմը եւ կարգուած է ըստ Ասողիկի Քիւղան Հայոց, եւ ըստ Սերէոսի, Վրաստան, Աղուանք, Սիւնիք մինչեւ Տէրալէտ, անոր իշխանութեան կը յանձնուին: Իր ժամանակի քաղաքական գէպքերուն հետեւանքով Ռշտունին կ'ունենայ գործունէութեան շրջան մը, մերթ փառքի եւ մերթ լքումի: Ան իր պաշտօնին պահանջին համաձայն, քանիցս կը ճամբորդէ Սիւրիա եւ հուսկ ուրեմն, կը վախճանի, իր գերուած համազգիներու մօտ, եւ ըստ Սերէոսի, մարմինը կը փոխադրուի Հայաստան եւ կ'ամփոփուի իր հայրերուն գերեզմանին մէջ: Ռշտունեաց տիրոջ Թէոդորոսի վերաբերեալ այս պատմական հակիրճ տողերուն տեղեկանալէ յետոյ, Ռշտունիներէն ո՞վ էր որ կարենար իր ոյժին եւ ազդեցութեան ապստինելով՝ բիւզանդական կամ արաբական շրջանին

Ս. Քաղաքին մէջ, յաջողէր կատարելաբար
 Ռշտունեաց վանքը, անոր սեփական ուր-
 կանցոյն. պատմական ապացոյց չունինք.
 միայն ներհայեցողութեամբ (intuition) կը
 համարձակինք բնւթէ հաւանարար թէո-
 ջորոս Ռշտունին է որ սփռնական իր ա-
 ռաջին այցելութեան՝ ուխտի զաւով երու-
 սաղէմ՝ շինել տուած է նոյն վանքը ի յի-
 շատակ Ռշտունեաց նախարարութեան, ան-
 տարակոյտ հետեւելով միւս նախարարու-
 թեանց՝ որ յիշատակներ ունէին Ս. Երկ-
 րին մէջ:

3.—Ո՛ւր շինուած էր այս վանքը,

Ի յառաջագունէ ըսինք թէ՛ այս վան-
 քը շինուած էր մեր Ս. Հրեշտակապետ
 վանքին հանդիպակաց կողմը, համաձայն
 աւանդութեան և այն կցկտուր տեղեկու-
 թեանց զոր կը յիշեն սաղմոսական վերջին
 դարու հայ պատմիչները: Նոյն վանքին
 բուն տեղը ճշգրէն որոշելու համար, մեր
 այս տողերը պէտք է հիմնուին պատմական
 յիշատակարանաց վրայ: 808ին, Մեծն Կա-
 րլոսի վիճակագիր պաշտօնեան, ինչպէս
 յիշած ենք մեր նախնիքաց յօգտածներուն
 մէջ, Սիւնի թաղամասին վանօրէից և վա-
 նականաց վիճակագրութիւնը պատրաստե-
 լու համար, Գեթսեմանիէն սկսելով՝ զրի
 կ'աւելու վանականներն ու վանքերը, և
 յառաջանալով կը հասնին Սիւնի Հայոց Ս.
 Ստեփանոսի վանքը, և կ'արձանագրէ հե-
 տեւալը. «Ի Ս. Ստեփանոս, ուր կար ա-
 նոր դերեգմանը, կը գտնուին երկու քա-
 հանայ և 15 բորտաներ» (տե՛ս «Comme-
 moratorium Casis Deis»): Զենք անգրա-
 դառնար Հայոց Ս. Ստեփանոսի վանքի
 պատմական մասին՝ չկրկնելու համար մեր
 նախապէս գրածը (տե՛ս «Այլոն», 1927,
 Մայիս, էջ 140): Բայց ինչո՞ւ վիճա-
 կագիրը Ս. Ստեփանոսի վանքին քահա-
 նայից թուարկման կը միացնէ բորտանե-
 րուն թուարկումը, մինչ ի պատմութենէ
 զիտենք թէ ուրկանոցը Ս. Ստեփանոսի
 վանքին մէջ չէր. բայց անտարակոյտ մօտն
 էր անոր, և կրնանք մտածել թէ Հայոց
 վանօրէից ուրկանոցի վանքը պարսկական
 կամ արաբական յարձակմանց օրերուն քան-
 ղուած ու տակաւին չէր վերաշինուած այն
 թուականին, բայց ուրկանոցի սենեակնե-

րը գոյութիւն ունէին և կամ նորոգուած
 էին ստիպողաբար, ուստի պաշտօնեան
 վանք ու վանական հոն չգտնելով՝ նշանա-
 կած է միայն բորտաներուն թիւը և միա-
 ցուցած մերձակայ Ս. Ստեփանոսի վանքին
 քահանայից թուոյն: Յետագայն զարու-
 ուղեղիր ուխտաւորի մը գրածէն կը հաս-
 կըցուի թէ յիշատակեալ վանքը Դաւթի
 Դրան մօտ էր և վերանորոգուած, ու զար-
 ձեալ հոն կը մնային ուրուկները: Տեղա-
 գրական պարագաներէ զատելով՝ կը նը-
 կատուի որ ուրուկներու ապաստանարանը
 ու վանքը շրջապատուած էր մօտակայ քա-
 նի մը վանքերէ. իր զիմացն էր Ս. Հրեշ-
 տակապետը, որուն Ս. Միքայէլ անունը
 կը տրուէր, Ս. Ստեփանոսը՝ Սիւնի Արե-
 ւելքը գտնուող Ս. Սիմէոնի եկեղեցոյն և
 մերձեկայ Ս. Պետրոսի վանքին մէջտեղը:
 Նոյն տեղւոյն մօտ էր նաև Անաստաս Վրդ. ի
 Յուշակին մէջ յիշուած երիցավանքը Դաւթի
 դրան մօտ, ոչոյ մասին վրացերէն սողմա-
 կան ծիսարանը (տե՛ս Կեթ. Թրդմ. Gous-
 senի): հետեւեալ ծանօթութիւնը կուտայ
 աշխատ. 5ին, Ժուրտէն քահանային վան-
 քին, Լաշէրնայի մէջ, (փոխ. Պաշէրնայի),
 Ս. Միքայէլի մօտ, նաւակատիք Ս. Աս-
 տուածածնի եկեղեցոյն»): Այս խօսքերը
 յայտնի կ'ընեն թէ՛ երիցական ալ, յանուն
 Ս. Աստուածածնի, մօտ էր Հայոց Ս. Հը-
 րեշտակապետին, ինչպէս նաև Դաւթի Դը-
 րան, ուր կար Ռշտունեաց վանքը իր ուր-
 կանոցով, և ուրկէ Ս. Յակոբայ մայրա-
 վանքն ալ շատ հեռու չէր: Վանքերու այս
 խմբաւորումէն զատելով կարելի է եզրա-
 կացնել թէ ցուցակագիր Վրդ. ին՝ ուրկա-
 նոցին նկատմամբ, «հայ վանօրէից» բա-
 ցատրական խօսքը ճշգրտօրէն կ'արդարա-
 նայ, թէ և սխալ մը չըլլար, եթէ Ռշտու-
 նեաց վանքին ուրկանոցը նկատենք Ս. Քա-
 ղաքին բոլոր հայ վանօրէից մէկ հաստա-
 տութիւնը:

Ուրկանոցի վանքին տեղը ճշգրէտ հա-
 մար, ունինք նաև Վրդպուրկի Եպիսկո-
 պոս՝ Թէոտորիքի 1172ին ուղղորութիւնը.
 ինչպէս վերեւ ալ ակնարկեցինք. յիշեալը
 հետեւեալ տողերով գրած է նոյն վանքի մա-
 սին. «... Դաւթի աշտարակէն սկսելով՝
 հասայ քաղաքին արեւմտեան անկիւնը՝ ուր
 կային եկեղեցի մը և ուրուկներու բնակա-
 րաններ, շատ մաքուր և վայելուչ վիճակի

մէջ» (տե՛ս «Theodorich Description of the Holy Places», էջ 43)։ Ուրեմն, մինչև ժերդ դարու վերջերը, Դաւթի Դրան մօտի եկեղեցին և ուրկանոցը գոյութիւն ունէին։ անկէ յետոյ պատմական տեղեկութիւն կը պակսի։ հաւանաբար քանդուած են Սալաէտոնի գրաման ժամանակ, թէև աւերակաց վրայ շինուած խարխուլ սենեակներուն մէջ, ուրուկները բնակած են մինչև իրենց այլուր փոխադրութիւնը, ինչպէս կը վկայեն Աստուածատուրեայ։ (տե՛ս «Ժամանակագր. Պատմ. Երոզմի. Ա. հար. էջ. 50), և Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան (տե՛ս «Ասորագր. Երոզմի. էջ, 184), երկուքն ալ Ս. Յակոբայ միաբան։

4. Խնչպէս կը մասակարարուէին վանքն եւ անոր Ուրկանոցը.

Այդ մասին յիշատակարան չունինք։ բայց Ազգային պատմութեան տուիքները զայն կրնան մեզ լուսարանել։ Յայտնի է թէ Ս. Ներսէս Պարթե հայրապետի օրով, առաջին անգամ հիմնուեցան ուրկանոցները Հայաստանի մէջ. ինչպէս կը վկայէ Բիւզանդ Փաւստոս (տե՛ս Պատմ. Հայոց էջ. 76)։ Աշտիշատի (365), Շահպալանի (447), Դուռի Դ. (648) ժողովներու կանոնները բացայայտորէն կը պարզեն թէ ո՛րպիսի եկամուտներով պիտի մատակարարուէին Հայոց ուրկանոցները. անոնք կը կազմէին սահմանաւ տուրքերը, այլ և կին գառապարտեալ ստեղծանքներուն՝ ուրկանոցներու մէջ կանոնական ծառայութեանց արդիւնքները. գրամական հատուցումները այն աղատանիին՝ որոնք չէին յօժարեր երթալ ուրկանոց, կամ այլ բառով՝ զոյղենոց. նաեւ ուրիշ հոգային արդիւնքներ և բարեպաշտական նուէրներ։

Ռշտունեաց վանքի ուրկանոցին հիմնարկութենէն մինչև Լրդ դար, Ռշտունեաց նախարարութիւնը կը մատակարարէր իր հիմնարկած նոյն վանքը ու անոր ուրկանոցը, ինչպէս ուրիշ նախարարութիւնները՝ թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Ս. Քաղաքի մէջ, իրենց հիմնարկած վանքերն ու եկեղեցիները կը հոգային։ Ռշտունեաց մատակարարութիւնը տեւած է մինչև Լրդ դար, ինչպէս գրեցինք, այն պատճառաւ որ Ռշտունիք նոյն դարուն կը տկարանային ու

անոնց հոգերը կ'զառնային Արծրունեաց առաքել։ Շատ հաւանական է որ Ռշտունեաց անկումէն յետոյ Երուսաղէմի ուրկանոցը կը մատակարարուէր Հայաստանի ուրկանոցներուն ի վաղուց հաստատուած և վերև յիշուած ժողովական կանոններով և մասնաւոր հոգատարութեամբ հայ վանորէնց։

Ռշտունեաց վանքի ուրկանոցը Ս. Քաղաքին ամենէն հին և միակ հաստատութեան օրով, Այն-Աելովամի մէջ հաստատուած էր բնդարձակ հիւանդանոց մը (Պիմարիտան), ուր կային թռակաւոր բժիշկներ և կը զարմանէին ամէն կարգի բազմաթիւ հիւանդներ։ Նոյն Պիմարիտանի ծախքը կը հոգար Երուսաղէմ քաղաքը, ինչպէս կը ծանօթագրէ Պարսիկ ուղեգիր Խոսրով Նասիրի (տե՛ս Palestine Pilgrims Text Society, Vol. IV, էջ 26)։ Թաշկիրաց ժամանակն ալ, քաղաքին հիւսիսային կողմը, Ս. Ստեփանոսի գրան մօտ, շինուած էր ուրկանոց մը, որ, 1171ին, գլխաւորապէս կը հոգացուէր մեծագումար նուիրատուութեամբ Երուսաղէմի թագաւոր Ամորիի, որուն գաւակն ալ վարակուած էր բողոտութեամբ (տե՛ս The Latin Kingdom of Jerusalem, էջ 196)։ Մեկնանդ թագուհին 1159ին, Երուսաղէմի վանօրէնց բոլոր ուրկանոցներուն նուիրած էր հաստութեան հոգեր (տե՛ս R. B. 1926, էջ 276)։ Մեկնանդ (+ 1160) ի մօրէ հայ էր. դուստրը Պաղաթին Բ. ի և կինը Երուսաղէմի Զուլթ թագաւորին. բարեգործութիւններով նշանաւոր հանդիսացած և թաղուած է Գեթսեմանիի Ս. Կուսի տաճարին դաւիթը, ըստ Պատմութեան Տիւրքացի Կիյոսի (XVI, 32)։

Ըստ այսմ, Երուսաղէմի օտար ուրկանոցները վերջապէս միջոցներով կը մատակարարուէին. իսկ մեր Ռշտունեաց վանքն ու անոր ուրկանոցը, սկիզբէն մինչև ժերդ դար, կը հոգացուէր այն եղանակաւ և միջոցներով զոր վերև նկարագրեցինք։ Թաշկիրաց հեռանալէն յետոյ (1187), անծանօթ կը մնան մեզ նոյն հաստատութեան մատակարարութեան միջոցները. բայց սա պարագան յայտնի է թէ հայկական վանքերուն մեծազոյն մասամբ քանդուելէն կամ բռնազրաւուելէն վերջ, նոյն ուրկանոց

ցին հոգը ծանրացած է Ս. Յակոբայ վան-
քի միաբնութեան վրայ, և ա՛ն է որ
մինչև 1875, քանդուած ուրկանոցին ա-
ւերակաց հողակոյտին վրայ թափառող և
լքեալ ուրուկներուն օրական հացը կը հայ-
թայթէր, մինչև որ անոնք այլուր փոխա-
ղբուեցան (տե՛ս ժամանակագր. Պատմ.

Երազմիր. Ա. հար. էջ 90), Այս դժբախտ-
ներուն փոխադրութեան առիթով, պետա-
կան ուրկանոցներ շինուեցան Ռեմիէ և Նապ-
լուս քաղաքներուն մէջ, պետական ծախ-
քով (տե՛ս վերը Dict. Bibl. էջ նոյն):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՄՈՂՍԵՍ ՆԵՂՈՍԻ ՎԵՍԷ

Քոյրեր, զով եմ չուրեմ այգուն առջի շողին.

Եկե՛ք, հընձուոր չէ բողած դեռ անկողին.

Ափերուն վրայ ոչ ոք չըկայ.

Մեմփիսէն լսկ կ'եկն շրուսնք մը խոր, հեռուն.

Պուրակազուարե մեր այս անմեղ զբօսանքներուն.

Արեալոյսն է միայն վըկայ.

Պըննումներով՝ հօրս ապարանքն է այնքան լի.

Բայց կը բովէ զիս ծաղկանց ափն այս առեկի՝

Քան կոնք մ'ոսկի եւ կամ պարփիր.

Այս օղային եզը նուագն է սիրական,

Կը նախընտրեմ բուրումներէն պարսական.

Զեփիւսին շունչը խընկաբոյր.

Եկե՛ք, ո՛րքան է զեմ հանգարս, երկինքն՝ յրսակ.

Թուփերուն վրայ ծըվան ծալքերն քող կապուսակ

Պօփներուն ձեռ նուրբ՝ պըսպղուն.

Հանեցէք քազն ու ֆոլերս այս նախանձախառով.

Կուգեմ ձեզ հետ ըլլալ այսօր, զբօսելով

Մոցն այս երգող ալիներուն.

Ըսապե՛նք... բայց, մէզին մէջէն առքւան, հո՛ն,

Խնչ կը տեսնեմ. նայեցէք դէպի նորիզուն.

Մի՛ վախճաք բնա, երկչոտ կոյսեր.

Հոսանքէն ծով իբրում, անեուտ, կոնըզ մ'է հին

Արմաւենեաց, որ խորերէն անապասին

Կուգայ տեսնել բուրգեր մեր.

Խնչ. քէ տարտմ աղնարկըս չի սքեր ինծի,

Խախի կոնքն է կամ մակոյկը Հերմէսի,

Զօր կը հեւ սիւք մը հանգարս.